

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली
माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.

आदेश

069-WO-1399

दोलखा जिल्ला, जफे गाउँ विकास समिति वडा नं. १ घर भई हाल भक्तपुर जिल्ला, मध्यपुर ठिमी नगरपालिका नयाँ ठिमी वडा नं. १२ बस्ने अधिवक्ता देवकी पोखरेल-----१

कास्की जिल्ला, पोखरा महानगरपालिका वडा नं. ६ बैदाम घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १४ कलंकी बस्ने अधिवक्ता रीता पौडेल-----१

धनुषा जिल्ला, सखुवा महेन्द्रनगर गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३५, कोटेश्वर बस्ने अधिवक्ता रजनी दाहाल-----१

सिरहा जिल्ला, जमदह गाउँ विकास समिति वडा नं. ५ घर भई हाल ऐ. जिल्ला लाहान, नगरपालिका वडा नं. ७ बस्ने श्यामकुमारी शाह-----१

महोत्तरी जिल्ला, पिगौना गाउँ विकास समिति वडा नं. २ घर भई हाल ऐ. जिल्ला, अनकार गाउँ विकास समिति वडा नं. ९ बस्ने मिन्दुकुमारी पाण्डे---१

बर्दिया जिल्ला गुलरिया नगरपालिका वडा नं. ६ घर भई हाल ऐ. बस्ने सपना शर्मा-----१

धादिङ्ग जिल्ला, भूमेस्थान गाउँ विकास समिति वडा नं. ४ घर भई हाल ऐ. जिल्ला नीलकण्ठ गाउँ विकास समिति वडा नं. ५ बस्ने अम्बिका रुपाखेती (पौडेल)-----१

धादिङ्ग जिल्ला, साङकोष गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ घर भई हाल ऐ.

निवेदक

बस्ने शुशीला भण्डारी----- १
 धादिङ्ग जिल्ला बैरेनी गाउँ विकास समिति वडा नं. २ घर भई हाल ऐ. जिल्ला
 नीलकण्ठ गाउँ विकास समिति वडा नं. ५ बस्ने राधिका सापकोटा ----- १
 काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३२ बस्ने अधिवक्ता
 सिता शरण मण्डल----- १

विरुद्ध

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं----- १
 नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौं----- १ विपक्षी
 प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्साल, काठमाडौं----- १ प्रत्यर्थी

मुद्दा: परमादेश ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) अन्तर्गत यस
 अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त
 तथ्य र ठहर यस प्रकार छः

सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनको आधारलाई विगत ४ वर्षको
 तथ्यांकको आधारमा नेपालका जिल्ला अदालतहरूमा वार्षिक औसत रूपमा ३२,०१०।-
 सरकारवादी मुद्दाहरू पर्ने गरेको देखिन्छ । यस्ता कतिपय मुद्दाहरूमा आर्थिक कारणले
 साक्षीलाई अदालतसम्म ल्याउन नसक्दा पीडितहरू उपचारको अधिकारबाट वञ्चित हुनु
 परेको अवस्था छ । साक्षीलाई आर्थिक सहयोग दिई मुद्दामा साक्षीको उपस्थितलाई
 प्रोत्साहन गर्न १५ वर्ष अघि नै कानूनको निर्माण भएको भएतापनि आजसम्म पनि
 साक्षीहरूले उक्त व्यवस्था अनुरूप सुविधा नपाएको कारण न्याय सम्पादनमा नै असर गर्ने
 भई नागरिकहरू निष्पक्ष न्यायबाट वञ्चित रहनुपरेको छ । सरकारवादी मुद्दाको
 अनुसन्धान र कारवाही प्रकृया निश्चित गर्न बनेको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली,
 २०५५ को नियम १५(३) मा सरकारका तर्फबाट उपस्थित गराईने साक्षीका सम्बन्धमा
 " यस नियमबमोजिम साक्षी गवाहलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित
 प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउने छ । यसरी खर्च उपलब्ध गराउँदा प्रत्येक साक्षी
 गवाहलाई राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा
 भ्रमण भत्ता दिइने छ" भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

मुद्दाका साक्षीलाई अदालतले खोजेक बखत उपस्थित गराउन साक्षीको सहयोग सम्बन्धमा पर्याप्त ध्यान नपुग्दा नेपालको फौजदारी न्यायप्रणाली पीडितलाई न्याय दिलाउने क्रममा फितलो देखिएको छ । त्यसमा पनि खास गरेर महिला, बालबालिका र सामाजिक रूपले पिछ्छिएको वर्गले न्याय प्राप्त गर्न अदालत समक्ष पुग्न अझै कठिन छ । यस अवस्थामा पीडितहरूले आफ्नो पक्षका साक्षीलाई आर्थिक व्ययभार व्यहोरेर अदालत समक्ष ल्याउनु असम्भव प्राय नै देखिन्छ । त्यस बाहेक अझ साक्षीले पीडित प्रति गर्ने वेवास्ता, साक्षीकै सुरक्षा, विपक्षीले पीडितलाई दिने मानसिक दबाव, सामाजिक अवहेलना र धम्कीले पनि पीडित र साक्षीलाई अदालत समक्ष आउन गाह्रो परिरहेको अवस्था छ । मुद्दामा साक्षीको महत्वपूर्ण स्थान भएर पनि आर्थिक व्यवस्थाको पूर्ण प्रत्याभूति नहुनु, भएको व्यवस्था पनि लागू नहुनु जस्ता कुराहरूले अधिकांश मुद्दाका पक्षहरू प्रभावित हुने गर्दछ । कानूनको शासनको प्रत्याभूतिको लागि पनि साक्षीलाई मुद्दाका बखत अदालतमा बयानका लागि उपस्थित हुने वातावरणको सिर्जना गराउन आवश्यक सबै प्रयास राज्यद्वारा हुनुपर्ने हुँदा यसलाई सार्वजनिक महत्वको विषय ठानेका छौं ।

United Nations Office of Drugs and Crime ले मानवबेचबिखन लगायत संगठित अपराधलाई अन्त्य गर्न कानून कार्यान्वयन र अभियोजन गर्ने अधिकारीहरूका लागि तयार गरेको निर्देशिकामा "Witness protection measures include relocation of witness, change of identity, police escorts and financial and social assistance" लगायतका विषयको व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । नेपाल विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भएको अवस्थामा नागरिकको न्याय प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गर्नको लागि साक्षीलाई सहयोग गरी निष्पक्ष सुनुवाईको वातावरण सिर्जना गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । अन्य मुलुकमा पनि साक्षीको लागि आर्थिक सहयोगको व्यवस्था गरिएको छ । अष्ट्रेलियामा Office Director of Public Prosecutors मार्फत पीडित, साक्षी र उनीहरूको परिवारको लागि सहयोगको व्यवस्था Directors of Public Prosecutions Act अन्तर्गत गरिएको छ । जसमा साक्षीलाई बास, खाना यातायात भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी पूर्व यूगोलास्भियामा भएको मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनमा कारवाही गर्न १९९० मा गठन गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण अन्तर्गत साक्षीको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा Directive on allowances for witness and expert witness मा पनि साक्षीको यातायात, खाना, बास उनीहरूलाई साक्षी बसेको कारण उनीहरूको रोजगारीमा भएको

क्षतिको क्षतिपूर्तिको व्यवस्थापनि गरिएको छ । जसमा बोसनिया हर्जगोभनियामा गठन गरिएको Domestic war crime trials अन्तर्गत साक्षीको सुरक्षा र सहयोगका लागि स्थापना गरिएको साक्षी र पीडित शाखाले साक्षीहरूका लागि यातायात र अन्य बन्दोबस्त गर्ने व्यवस्था भए अनुरूप सो सहयोग प्रदान गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत अन्तर्गत गठन गरिएको पीडित र साक्षी शाखाले पनि साक्षीका लागि यातायात, बास, खाना र अन्य भैपरी आउने खर्च सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालमाथि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गरेको दायित्व, विभिन्न मुलुकले गरेको अभ्यासलाई अनुशरण गर्दै नेपालकै कानूनमा विद्यमान व्यवस्था बमोजिम साक्षीलाई सहयोग गरी फौजदारी कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाई पीडितको उपचारको अधिकार सुनिश्चित गर्नु जरुरी छ । त्यसका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा साक्षीलाई यात्रा भत्ता दिने सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाको शीघ्र कार्वान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले हामी निवेदिकाहरूले सो सम्बन्धमा अर्थमन्त्रालयसंग सत्य तथ्यको जानकारी माग्न मिति २०७०।१।३१ का दिन सूचनाको हक प्रयोग गर्दै निवेदन दायर गरेका थियौं । सोको प्रतिलिपी प्रमाण खण्डमा समावेश गरिएको छ । सो दिन हामीले दिएका निवेदनको पीठमा सो बमोजिम हालसम्म कुनै रकम नदिएको कुराको मौखिक जानकारी गराइयो भनी लेखी हामीलाई दस्तखत गर्न लगाएको थियो । तर मिति २०७०।२।१४ मा टेलिफोन गरी मौखिक रुपमा पत्र बुझ्न मिति २०७०।२।१७ मा आउन जानकारी दिइयो र सो पत्र बुझ्न जाँदा मिति २०७०।२।१६ को च.नं. ३९८ को पत्र निवेदकहरूलाई दिइयो जसमा पत्रमा उल्लिखित विषयको लागि प्रहरी प्रधान कार्यालय मार्फत खर्च गर्ने गरी आ.व. २०६९।७० का लागि रु. ३०,००,०००।-निकासा दिइएको र सो रकम के कसरी खर्च गरिएको भन्ने सम्बन्धमा प्रहरी प्रधान कार्यालयमा सम्पर्क राखी सूचना प्राप्त गर्ने आदेश भएको भन्ने व्यहोराको पत्र प्राप्त भयो । सो पत्रको प्रतिलिपी साथै संलग्न राखेको छौं । तत्पश्चात निवेदकहरूले प्रहरी प्रधान कार्यालयसंग नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयले उपलब्ध गराएको सूचनाको आधारमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) बमोजिमको रकमको प्राप्ति र प्रयोगको सम्बन्धमा निम्नलिखित विषयमा सूचना माग गरी निवेदन दर्ता गराएका थियौं ।

" क) अर्थ मन्त्रालयको मिति २०७०।२।१६ को पत्र बमोजिम सरकारी पक्षको साक्षीहरूको भत्ताको लागि यस आर्थिक वर्षमा रु. ३०,००,०००।- तीस लाख प्राप्त भएको हो वा होइन ?

ख) यस आर्थिक वर्ष भन्दा अधिका कुन कुन आर्थिक वर्षमा साक्षीको भत्ताको लागि कति कति रकम नेपाल सरकारबाट बजेटमा प्राप्त भएको थियो र त्यस्ता रकमहरू कुन कुन प्रयोजनको लागि कुन कुन प्रहरी कार्यालयमा कसरी वितरण र खर्च भयो ?

ग) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) को प्रयोजनको लागि देशभरीका सम्पूर्ण अदालतमा उपस्थित गराइले साक्षीहरूको लागि रु. ३०,००,०००।- पर्याप्त हुन्छ वा हुँदैन ?

घ) सो सम्बन्धमा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट गत आर्थिक वर्षको बजेटमा समावेश गर्न माग गरिएको रकम कति थियो ? आगामी आर्थिक वर्षको लागि कति रकम माग गरिएको छ ? त्यसरी रकम माग गर्दा के कुन आधारमा रकमको निर्धारण गरिएको हो ?"

हामीले सूचना माग गरेको पत्रको प्रतिलिपी र सोको दर्ताको निस्साको प्रमाण यसै निवेदन साथ पेश गरेका छौं ।

यसरी सूचना माग गरिएको पत्रको जवाफको रूपमा मिति २०७०।२।२६ मा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट जारी भएको पत्र निवेदक मध्येका १,२,३ लाई प्राप्त भयो जसमा " उपयुक्त विषयमा तपाईंहरूले संयुक्त रूपमा प्रहरी महानिरीक्षकको सचिवालयको मिति २०७०।२।२० को आदेश पर्चा साथ प्राप्त हुन आई सूचना उपलब्ध गराउन बजेट शाखासंग पत्राचार हुँदा प्रहरी प्रधान कार्यालय बजेट शाखाको च.नं. ४६३ मिति २०७०।२।२१ को पत्रमा निम्न अनुसार खुली आएकोले सोही अनुसार निवेदनमा माग गरिए अनुसारका सूचनाहरू उपलब्ध गराइएको व्यहोरा अनुरोध गरिएको छ भन्दै क्रमशः क) अर्थमन्त्रालयको मिति २०६९।२।१६ गतेको पत्रबमोजिम सरकारी पक्षको साक्षीहरूको भत्ताको लागि चालु आ.व. २०६९।७० मा रु. ३०,००,०००।- (तीस लाख) प्राप्त भएको । ख) विगतका आ.व. हरूमा नेपाल प्रहरीलाई सो शीर्षकमा बजेट विनियोजन नभएको । ग) देशभरीका सम्पूर्ण अदालतमा उपस्थित गराइने साक्षीहरूका लागि रु. ३०,००,०००।- (तीस लाख) पर्याप्त नहुने र घ) प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट गत

तथा चालु आ.व. को लागि बजेटमा समावेश गर्न गत आ.व. २०६९।७० लागि रकम रु. ३९३४५००० (तीन करोड बयानब्वे लाख पैतालिस हजार) चालु आ.व. २०७०।७१ को लागि रकम रु. ५,२५,४५,०००।- (पाँच करोड पच्चीस लाख पैतालिस हजार) माग भएको यसरी माग भएको रकम मुद्दा चलाउने कार्यालयहरूमा दर्ता भएको मुद्दा दर्ता संख्या, उपस्थित गराउनु पर्ने साक्षीहरूको अनुमानित संख्या भौगोलितक र यातायातको व्यवस्था तथा अन्य उपलब्ध गराउनु पर्ने सुविधाहरूको आधारमा माग भएको" भन्ने सहितको व्यहोराको पत्र निवेदकहरूलाई दिइयो । यी पत्रको प्रतिलिपी प्रमाण खण्डमा पेश गरेका छौं ।

उक्त पत्रहरूबाट निम्नलिखित तथ्यहरू स्पष्ट रूपमा स्थापित र पुष्टि भएको छ:-

- क. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीको नियम १५(३) ले सरकारी साक्षीहरूलाई निश्चित भत्ता दिने व्यवस्था गरेको भएतापनि मिति २०७०।१।३१ मा निवेदकहरूले निवेदन दिएको मितिसम्म नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालयले सो प्रयोजनको लागि कुनै रकम उपलब्ध नगराएको र नेपाल प्रहरीले पनि साक्षीलाई कुनै रकम उपलब्ध गराउने गरेको छैन ।
- ख. मिति २०७०।१।३१ मा निवेदकहरूको निवेदन परे पश्चात् मिति २०७०।२।१६ मा निवेदकहरूलाई सूचना दिदा कुन मिति देखि साक्षीलाई भत्ता दिने रकम विनियोजन गरेको हो भन्ने कुरालाई लुकाई केवल आ.व. २०६९।७० को लागि रु. ३० लाख रकम विनियोजित गरिएको भनी विपक्षी अर्थ मन्त्रालयले सूचना दिएको भए तापनि सो रकम सोही दिनको निर्णयबाट विनियोजन गरिएको र सो पूर्व कुनै रकम निदइएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । प्रहरी प्रधान कार्यालयको पत्रले समेत सो कुरा स्पष्ट रूपमा प्रमाणित गरेको छ ।
- ग. आर्थिक वर्षको अन्तिम अवस्था अर्थात् करीब १ महिना १५ दिनको लागि रु. ३० लाख विनियोजन गरेबाट वार्षिक रूपमा यसैवर्ष पनि पुरै रकम दिएको भए करीब रु. २ करोड ४० लाख रुपैया खर्च लाग्ने कुरामा विपक्षी अर्थ मन्त्रालयले समेत स्वीकार गरेको छ ।
- घ. प्रहरी प्रधान कार्यालयले सबै कार्यालयमा भएको मुद्दाहरूको संख्याको आधारमा वस्तुगत रूपमा वार्षिक रूपमा सो वापत लाग्ने खर्च रु. ५,२५,४५,०००।- माग गरेको देखिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ९ को आर्थिक कार्यकारणी अर्न्तगत धारा ९४ को विनियोजन ऐन अनुसार "व्यय हुने आवश्यक रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी विनियोजन विधेयकमा राखिने छन् ।" भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी संविधानमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था भएको विषयमा विपक्षी अर्थमन्त्रालयले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) को शीर्षकका लागि नियम बनेको १५ वर्षसम्म बजेट विनियोजन नै नगरेको र हाल आएर निवेदकहरूको निवेदनले दवाव पारेपछि बिना कुनै वस्तुगत आधारमा कानूनी दायित्व पुरा गरेको देखाउने उद्देश्यले मात्र रु. ३०,००,०००।-(अक्षरेपी तीस लाख रुपैया) बजेट विनियोजन गरेको प्रमाणित हुन्छ । यसरी प्रहरी मार्फत उपलब्ध गराइएको उक्त रकम के आधारमा विनियोजन गरिएको हो । उक्त मन्त्रालयको पत्रबाट प्रष्ट देखिएन ।

नेपालका जिल्ला अदालतहरूमा वार्षिक ३२,०१० सरकारवादी मुद्दाहरू दर्ता हुने सर्वोच्च अदालतको प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । ती मुद्दाका प्रति मुद्दा २ जना साक्षीहरूलाई दैनिक भ्रमण भत्ता रु. ३५०।- र बाटो खर्च रु. १५०।- गरी एकपटकका लागि रु. ५००।- का दरले पनि सम्म रु. ३,२०,१०,३३०।- हुन आउँछ । सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन, प्रहरी प्रधान कार्यालयको पत्रको जवाफ र साक्षीहरू आवत जावत गर्दा लाग्ने भौगोलिक दुरी अनुसार अदालतमा साक्षीलाई एक दिनमा नै बकपत्र गराउन सक्ने नसक्ने अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा आगामी आर्थिक वर्ष २०७०।२०७१ का लागि अर्थ मन्त्रालयबाट सो प्रयोजनाको लागि न्यूनतम ६,००,००,०००।- (छ करोड) रुपैया विनियोजन हुनुपर्ने स्पष्ट छ ।

अतः विपक्षीहरूको काम कारवाहीबाट निवेदक र न्यायका लागि अदालत समक्ष आउने हिंसा पीडित महिलाहरूको हकमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३ ले प्रत्याभूत गरेको कानूनको समान संरक्षणको हक, धारा ९४ बमोजिमको सरकारको दायित्व, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीको नियम १५(३) ले प्रदान गरेको कानूनी हक र नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम सार्वजनिक सरोकारको विषय समेत भएको हुनाले विपक्षीहरूका नाममा साक्षीले पाउने रकम वस्तुगत आधारमा उपलब्ध गराई पाउन परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ । साथै साक्षीको जिउ ज्यानको सुरक्षाको व्यवस्था समेत गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको निवेदन दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदन मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने भए सोको आधार र कारण खुलाई यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै विपक्षीहरूका नाममा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीका नाममा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ परेपछि नियमबमोजिम गरी पेश गर्नु । यसमा रिट निवेदनमा उठाईएको विषयवस्तु हेर्दा हिंसा पीडित महिलाहरूको हकहित र साक्षीको सुरक्षाको प्रत्याभूति समेत समावेश भएको देखिएको र प्रस्तुत रिट निवेदनको निरोपण चाँडो हुन उपयुक्त देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नयम ६३(३)(च५) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७०।३।३१ को आदेश ।

महिला विरुद्ध हुने अमानवीय हिंसा र यसबाट समाजमा पर्ने सामाजिक, आर्थिक असरप्रति सरकार सचेत रहेको छ । महिला विरुद्धका हिंसाका साक्षीहरूलाई अदालतमा उपस्थित गराउन आवश्यक पर्ने खर्चको व्यवस्था लगायतका कारणबाट पीडितहरूले साक्षी उपस्थित गराउन असमर्थ रहँदा न्याय सम्पादनमा पर्ने असरलाई मध्यनजर गर्दै सोका लागि आवश्यक रकम व्यवस्था समेत हुँदै आएको पनि छ । यसै प्रयोजनको लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) को प्रयोजनका लागि गत अ.व. मा रु. ३०,००,०००।-(तीस लाख) रकम प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई विनियोजन गरिएको थियो । साधन र स्रोतले सम्भव भएसम्म यसमा बढोत्तरी गर्दै जाने सरकारको नीति रहे अनुरूप यस आ.व. का लागि लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण र हिंसा प्रभावितहरूलाई कानूनी उपचार गर्न स्थापित लैङ्गिक हिंसा निवारण कोषका लागि रु. १ करोड विनियोजन गरिएको छ । तसर्थ यस मन्त्रालय समेतलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै कारण भएको नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अर्थमन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव शान्तराज सुवेदीको लिखित जवाफ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा भएको कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि आवश्यक बजेट निकास गर्न अर्थ मन्त्रालयका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन जिकीरबाटै गृह मन्त्रालयको हकमा रिट जारी हुनुपर्ने अवस्था नभएको तथ्य प्रष्ट हुन्छ । बजेट विनियोजन, अयव्यय विवरण प्रस्तुत गर्ने

र कुन विषयमा कति बजेट छुट्याउने भन्ने कार्य समेत यस मन्त्रालयको काम कर्तव्य अधिकार भित्र पर्दैन । यस मन्त्रालयले गर्ने भनी तोकिएका कुनै पनि समुचित रूपमा कार्यान्वयन गर्ने कार्य यस मन्त्रालयको हुने हुँदा सो विषयमा मन्त्रालय सधैं चनाखो रहेको छ । कानूनले तोकेका कुनै पनि कार्य निर्विवाद रूपमा कार्यान्वयन गरी सरकारका नीति कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालय प्रतिबद्ध रहेको साथै रिट निवेदकको विषयवस्तु प्रत्यक्ष रूपमा मन्त्रालयसंग सम्बन्धित नरहेकोले रिट निवेदकको माग बमोजिम रिट जारी हुनुपर्ने होइन । खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालयका तर्फबाट सचिव नवीनकुमार घिमिरेको लिखित जवाफ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा भएको कानूनी व्यवस्था कायम राख्नका लागि आवश्यक बजेट निकास गर्न अर्थ मन्त्रालयका नाउँमा रिट जारी भएको अवस्थामा निवेदनको माग दावी पूरा हुँने हुँदा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाइरहनु पर्ने अवस्था नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको प्रहरी प्रधान कार्यालयको मिति २०७०।४।१५ मा प्राप्त लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम साप्ताहिक एवं दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको निवेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सीताशरण मंडल, सरिता पौडेल, रजनी दाहाल र देवकी पोखरेलले सरकारी मुद्दाका साक्षीहरूलाई अदालतले खोजेका बखत उपस्थित गराउन साक्षीको सहयोग सम्बन्धमा पर्याप्त ध्यान नपुग्दा नेपालको फौजदारी न्यायप्रणाली पीडितलाई न्याय दिलाउने क्रममा फितलो देखिएको छ । त्यसमा पनि खास गरेर महिला, बालबालिका र सामाजिक रूपले पिछडिएको वर्गले न्याय प्राप्त गर्न अदालत समक्ष पुग्नु अझै कठिन रहेको अवस्था छ । यस अवस्थामा पीडितहरूले आफ्नो पक्षका साक्षीहरूलाई आर्थिक व्ययभार व्यहोरेर अदालत समक्ष साक्षीले पीडितप्रति गर्ने बेवास्ता, साक्षीको सुरक्षा, विपक्षीले पीडित एवं साक्षीहरूलाई दिने मानसिक दवाव सामाजिक अवहेलना र धम्कीले पनि पीडित र साक्षीलाई अदालत समक्ष उपस्थित भै रहे भएको खास कुरा स्वतन्त्र रूपमा बताउन गाह्रो परिरहेको अवस्था छ । मुद्दामा साक्षीको महत्वपूर्ण स्थान भएर पनि आर्थिक व्यवस्थाको र सुरक्षा प्रबन्धको पूर्ण प्रत्याभूति नहुनु जस्ता कुराहरूले अधिकांश मुद्दाका पक्षहरू प्रभावित हुने गर्दछन् । कानूनको शासनको प्रत्याभूतिको लागि पनि मुद्दामा साक्षीलाई बकपत्रका लागि अदालतमा सहजै उपस्थित हुने वातावरणको लागि, राज्यपक्ष हुने अधिकांश मुद्दा नागरिकले

न्यायको प्रत्याभूति पाउनको लागि एवं नेपालमाथि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले श्रृजना गरेको दायित्व बहन गरी फौजदारी न्यायलाई प्रभावकारी बनाई पीडितले पाउने उपचारको अधिकार सुनिश्चित गर्न जरूरी भएकोले न्यायको लागि अदालत आउने पीडित पक्षहरूलाई उचित उपचार प्रदान गर्न सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा साक्षीहरूको सम्बन्धमा भएको किटानी व्यवस्थानुसार प्रहरी मार्फत साक्षीहरूलाई उपलब्ध गराउने भनिएको रकम वस्तुगत आधारमा महिला पीडित भएका र महिला विरुद्ध गरिएका हिंसाका अपराधका साक्षीलाई समेत प्राथमिकता प्रदान गरी उपलब्ध गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस र विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट रहनुभएका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सह-न्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले महिला विरुद्ध हुने अमानवीय हिंसा र यसबाट समाजमा पर्ने आर्थिक, सामाजिक असर प्रति सरकार सचेत रहेको छ । महिला विरुद्धका साक्षीहरूलाई प्राथमिकता समेत दिई अदालतमा उपस्थित गराउन आवश्यक पर्ने बजेट लगायतका कारणबाट पीडितहरूले साक्षी उपस्थित गराउन असमर्थ रहेको अवस्थालाई मध्यनजर राखी सोको लागि संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था समेतको आधारमा निवेदन मागबमोजिम साक्षीहरूलाई बाटो खर्चको व्यवस्था समेत हुँदै आइरहेको छ । यसै प्रयोजनका लागि प्रत्येक आ.व.मा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) को व्यवस्थानुसार साक्षीहरूलाई भएकोखर्चको व्यवस्थामा बजेटमा समेत वृद्धि हुँदै गैरहेको अवस्था हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

उल्लिखित बहस समेत सुनी मिसिल प्रमाण हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा निवेदन माग दावी बमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुने हो होइन सोही विषयमा निर्णय दिनु पर्ने हुन आयो ।

निर्णय तर्फ विचार गर्दा राज्यबाट नागरिकले न्यायको प्रत्याभूति पाउनु नागरिक अधिकार हो । राज्यले कानून नियम नीतिहरू बनाई कार्यान्वयन समेत गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकारी मुद्दाका साक्षीलाई अदालतले खोजेका बखत उपस्थित गराउन साक्षीको सहयोग लिने सम्बन्धमा पर्याप्त ध्यान नपुग्दा नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली पीडितलाई न्याय दिलाउने क्रममा फितलो देखिएको पाइएको छ । त्यसमा पनि खास गरेर महिला, बालबालिका र सार्वजनिक रूपले पिछ्छडिएको वर्गले न्याय प्राप्त गर्न अदालत समक्ष पुग्ने वातावरण कठिन छ । यस्तो अवस्थामा पीडितहरूले आफ्नो पक्षका साक्षीलाई आर्थिक

व्ययभार व्यहोरेर अदालत समक्ष ल्याउनु असम्भव प्रायः नै देखिन्छ । त्यसबाहेक अझ साक्षीले पीडित प्रति गर्ने बेवास्ता साक्षीको सुरक्षा, विपक्षीले पीडितलाई दिने मानसिक दवाव, सामाजिक अवहेलना र धाक धम्कीलेपनि पीडित र साक्षीलाई अदालत समक्ष आउन गाह्रो परिरहेको अवस्था छ । सरकारी मुद्दा सफल हुने मुद्दामा साक्षीको उपस्थिति महत्वपूर्ण हुने हुँदा कानूनमा भएको आर्थिक सुविधा, सुरक्षाको व्यवस्था एवं कानूनी शासनको पूर्ण प्रत्याभूतिको लागि राज्यबाट भएका विद्यमान व्यवस्थाहरू कमजोर भएको अवस्था छ । नेपाल माथि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले श्रृजना गरेको दायित्व विभिन्न मुलुकले गरेको अभ्यासलाई अनुशरण गर्दै नेपालकै कानूनमा विद्यमान व्यवस्थाबमोजिम साक्षीलाई सहयोग गरी फौजदारी कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाई पीडितको उचित उपचारको सुनिश्चितता गर्नु जरुरी छ भनी निवेदन दावी लिएकोमा निवेदकहरूले लिएको निवेदन दावी बमोजिम सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा साक्षीहरूको सम्बन्धमा प्रहरी मार्फत सरकारी मुद्दामा पीडितका पक्षमा बकपत्र गर्न आउने साक्षीहरूलाई र महिला पीडित भएका एवं महिला विरुद्ध गरिएका हिंसाका अपराधका साक्षीलाई समेत प्राथमिकता प्रदान गरी बाटो खर्च र सुरक्षा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा विगत आ.व. देखिनै बजेटमा रकम छुट्याउने कार्य भै रहेको अवस्था रहेको र साक्षीहरूलाई प्रहरी कार्यालय मार्फत नै खर्चको व्यवस्था गरिदै आएको हुँदा निवेदन दावी खारेज गरिपाउँ भनी विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

सरकारी मुद्दामा उपस्थित साक्षीलाई दिइने बाटो खर्च दिने सम्बन्धमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा भएको व्यवस्था हेर्दा " यस नियम बमोजिम साक्षी गवाहलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनेछ । यसरी खर्च उपलब्ध गराउँदा प्रत्येक साक्षीलाई राजपत्रअनंकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता दिइनेछ । सरकारी कर्मचारीलाई साक्षी गवाहको रूपमा उपस्थित हुनु पर्ने भएमा प्रचलित आर्थिक ऐन नियम बमोजिम निज कार्यरत कार्यालयबाट नै त्यस्तो रकम दिइने छ" भन्ने कानूनी प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनको आधार लिई विगत ४ वर्षको तथ्यांक हेर्दा जिल्ला अदालतहरूमा वार्षिक औसत ३२,००० सरकारवादी मुद्दाहरू दायर हुने गरेको देखिन्छ । यस्ता कतिपय मुद्दाहरूमा आर्थिक अभावको कारणले साक्षीलाई

अदालत समक्ष उपस्थित गराउन नसक्दा पीडितहरू उचित उपचारको अधिकारबाट वञ्चित हुनु परेको भन्ने कुरा तथ्य एवं तथ्याङ्कहरूबाट देखिन आएको पाइन्छ । सरकारवादी मुद्दाहरूको अनुसन्धान तहकिकात र कारवाही प्रक्रिया निश्चित गर्न बनेको माथि उल्लेखित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) को मकसद बमोजिम हालसम्म सरकारी साक्षीहरूले सुविधा पाउनु पर्ने कानूनी प्रावधान कार्यान्वयनमा रहेको नपाइएको साथै सो नियम बमोजिम पर्याप्त बजेटको व्यवस्था भै मुद्दाका साक्षीहरूले अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयबाट राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमणभत्ता दिइनेछ भन्ने भएको कानूनी व्यवस्था हालसम्म प्रक्रिया पुन्याई नियमपूर्वक कुनै पनि साक्षीहरूले सुविधा कहिकतैबाट पाएको भन्ने कुरा मिसिल संलग्न पेश हुन आएको बहसनोट एवं विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट देखिन आएको पाइएन ।

अन्य मुलुकहरूमा भएको यस सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा:

- (१) **संयुक्त राज्य अमेरिका:** The fifth Amendment of USA condition Provides that "No persn Shall be compelled in and criminal case, to be a witness against himself."
By Judicial interpretation, The above provision has been given a very wide cannotation . The Privilege against self incrimination and protection has been held to apply to witness as well as parties in proceeding criminal and civil . It covers financial allowance documentary evidence, oral evidence and extends to all disclosers including answers which by themselves support a criminal conviction or furnish a link in the chain of evidence needed for a conviction
- (२) **संयुक्त अधिराज्य (बेलायत):** It is a fundamental principle of the common law system to protect witness in criminal case . That a person accused of any offence shall not be compelled to discover documents which in criminate himself. No witness whether party or stranger except in few cases, compelled to answer and question to protect any document to expose the witness to any criminal charge . The privilege is Based on policy of encourating witness to come forward with evidence in courts for Justice. Protecting then for as possible, from Injury or needless annoyance in consequence of doing so .
- (३) **भारत:** Article 20(3) Reads that:-
"No Person accused of any offence shall be compelled to be a witness against himself. The Privilege against self- incrimination is a fundamental cannon of Common criminal Law of Jurispudence. Provisions are -

1. The accused need not make any statement against his will.
2. It is a protection against compulsion financial and social assurance
3. It is a protection against such compulsion resulting in his giving evidence against himself.
4. Any body can't give threatening, beating imprisonment to witness .
5. Every person is bound to answer truthfully all questions to put him by legal officer.

मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डहरूले साक्षीहरूको संरक्षण तथा साक्षीहरूको सहयोगसम्बन्धी संयन्त्रहरूको सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । नेपालले पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, यातना विरुद्धको महासन्धी, महिला विरुद्ध भेदभाव उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धी, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धी लगायतका महासन्धीहरूले राज्यमाथि प्रभावकारी साक्षीहरूको संरक्षण र सहयोग सुनिश्चित गर्ने दायित्व तोकेको छ । United Nation Office of Drugs and Crime ले मानव बेचबिखन लगायत संगठित अपराधलाई अन्त्य गर्न कानून कार्यान्वयन र अभियोजन गर्ने अधिकारीहरूका लागि तयार गरेको निर्देशिकामा "Witness Protection measures include relocation of witness change of identity, Police escorts and financial and social assistance" लगायतका विषयको व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । नेपाल विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीहरूको पक्ष राष्ट्र भएको अवस्थामा नागरिकको न्याय प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गर्नको लागि साक्षीलाई सहयोग गरी निष्पक्ष सुनुवाईको वातावरण सिर्जना गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । अन्य मुलुकमा पनि साक्षीको लागि आर्थिक सहयोगको व्यवस्था गरिएको छ । अष्ट्रेलियामा Office Director of Public Prosecutors मार्फत पीडित, साक्षी र उनीहरूको परिवारको लागि आर्थिक सहयोगको व्यवस्था Directors of Public Prodecutions Act, 1985 अन्तर्गत गरिएको छ । जसमा साक्षीलाई बास, खाना, यातायात भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी पूर्व युगोस्लाभियामा भएको मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनमा कारवाही गर्न १९९० मा गठन गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण अन्तर्गत साक्षीको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा ल्याइएको Directive on allowances for witness and expert witness मा पनि साक्षीको यातायात, खाना, बाँस, उनीहरूलाई साक्षी बसेको कारण उनीहरूको रोजगारीमा भएको क्षतिको क्षतिपूर्तिको व्यवस्थापनि गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय तदर्थ न्यायाधिकरणहरू अन्तर्गत पनि साक्षीको सहयोगकालागि व्यवस्था गरिएको छ । जसमा बोसनिया

हर्जगोभनियामा गठन गरिएको Domestic war and crime trials अन्तर्गत साक्षीको सुरक्षा र सहयोगका लागि स्थापना गरिएको साक्षी र पीडित शाखाले साक्षीहरूका लागि यातायात र अन्य बन्दोबस्त गर्ने व्यवस्था भए अनुरूप सो सहयोग प्रदान गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत अन्तर्गत गठन गरिएको पीडित र साक्षी शाखाले पनि साक्षीका लागि यातायात, बास, खाना र अन्य भैपरि आउने खर्च सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

नेपाल माथि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सिर्जना गरेको दायित्व, विभिन्न मुलुकले गरेको अभ्यासलाई अनुसरण गर्दै नेपालकै कानूनमा विद्यमान व्यवस्था बमोजिम साक्षीलाई सहयोग गरी फौजदारी कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाई पीडितको उपचारको अधिकार सुनिश्चित गर्नु जरुरी छ । त्यसका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा साक्षीलाई यात्रा भत्ता दिने सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाको शिघ्र कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

मुद्दाका साक्षीलाई अदालतले खोजेको बखत उपस्थित गराउन साक्षीको सहयोग सम्बन्धमा सरकारी पक्षको पर्याप्त ध्यान नपुग्दा नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली पीडित पक्षलाई न्याय दिलाउने क्रममा फितलो देखिएको कुरा महान्यायाधिकाको कार्यालयबाट विभिन्न मितिमा प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनका तथ्याङ्कहरूबाट देखिन्छ । त्यसमा पनि अझ खास गरेर महिला, बालबालिका र सामाजिक रूपले पिछ्छडिएको वर्गले न्याय प्राप्त गर्न अदालत पुग्नु अझै कठिन छ । यस अवस्थामा पीडितहरूले आफ्ना पक्षका साक्षीलाई आर्थिक व्ययभार व्यहोरेर अदालत समक्ष ल्याउनु असम्भव प्रायः नै देखिन्छ । त्यसबाहेक अझ सामाजिक वस्तुस्थितिलाई नजिकबाट नियाल्ने हो भने साक्षीले पीडित पक्षप्रति गर्ने वेवास्ता, साक्षी कै सुरक्षा विपक्षीले पीडितलाई दिने मानसिक दबाव, सामाजिक अवहेलना र धाकधम्कीले पनि पीडित र साक्षीलाई अदालत समक्ष आउन वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा गाह्रो परिरहेको अवस्था देखिन्छ । मुद्दामा साक्षीको स्थान महत्वपूर्ण भएर पनि आर्थिक सामाजिक एवं सुरक्षित हुने अवस्थाको पूर्ण प्रत्याभूति नहुनु, भएको कानूनी व्यवस्था पनि लागू नहुनु जस्ता कुराहरूले अधिकांश मुद्दा प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ । कानूनको शासनको प्रत्याभूतिको लागि पनि साक्षीलाई अदालतमा बकपत्रको लागि उपस्थित हुने वातावरण श्रृजना गराउनको लागि राज्यले आवश्यक कानूनी व्यवस्था उचित बजेट एवं भै रहेको कानूनको पूर्ण कार्यान्वयनको लागि प्रत्याभूति राज्यबाट हुनुपर्ने देखिन्छ ।

यसमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५(३) मा भएको व्यवस्था हेर्दा साक्षी गवाहलाई बकपत्रको लागि अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय मार्फत राजपत्रअनंकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता दिइने छु भन्ने भएको कानूनी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्दा कुन र कस्ता साक्षीलाई त्यसरी उपलब्ध गराइने सुविधाको प्राथमिकताको निर्धारण कसरी गरिने भन्ने प्रष्ट भएको देखिएन । अतः यसै अदालतबाट समय समयमा यस पूर्व भएका निर्देशनहरूलाई निरन्तरता दिने गरी महिला विरुद्ध गरिएका हिसाका अपराधमा महिला साक्षी बकपत्र गर्न आउँदा प्राथमिकता दिई निजहरूले प्राप्त गर्ने भत्तालाई खास पीडित पक्षका साक्षीहरूले पाउने गरी उक्त नियमावलीमा भएको व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि सुनिश्चित गर्नु र त्यसरी वितरण गरिने भत्ताको पारदर्शिता, भत्ता बुझ्ने व्यक्तिले प्रहरी कार्यालयबाट अदालतमा प्राप्त हुने मिसिलमा निस्सा जनिने गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा समेत लेखापरीक्षण हुँदा प्रष्ट देखिने गरी यथोचित र न्यायोचित तवरबाट त्यसको परिपालना गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा यो निर्देशनात्मक परमादेशको आदेश जारी गरिदिइएको छ । विपक्षीहरूलाई जनाउ दिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृतः रणबहादुर कटवाल

कम्प्युटरः रानु पौडेल

इति सम्बत् २०७१ साल कार्तिक महिना ३० गते रोज १ शुभम्----- ।